

գինություն (օրենք), Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը, Սամուել Անեցույ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», եւայլն: Հոս պիտի չծանրանանք Մնացականեանի տեսութեանց մասին՝ երբ կը խօսի Գրիգոր Տղայի թուղթերէն վերջ, անոնց՝ քաղաքական նշանակութեան մասին (էջ 55-68), սակայն կ'ուզենք այն մէկ եզրակացութիւնը նկատի ունենալ, ուր Մնացականեան կ'ըսէ. «Հայ գրականութեան մէջ ծնունդ եւս մի գաղափար, որ ձգտում էր միջնադարի աննպաստ պայմաններում կրօնադաւանաբանական սկզբունքները ստորադասել ժողովուրդներէ բարօրութեան եւ խաղաղութեան շահերին» (87 էջ):

Ծիշտ հոս էր որ Վասակ Սիւնի սը-խալեցաւ, որովհետեւ խորհեցաւ «կրօնադաւանաբանական սկզբունքները ըստորադասել ժողովուրդներէ բարօրութեան եւ խաղաղութեան շահերին»: Մընացականեան վստահ է, որ Գրիգոր Տղայ պիտի կարենար ապահովել Հայ ժողովուրդին ճարտարութեան եւ խաղաղութեան շահերը՝ անձնատուր ըլլալով Յոյներուն եւ լքելով «կրօնադաւանաբանական սկզբունքները»: Նոյն ատեն ի՞նչ են այդ «սկզբունքները», եթէ ոչ ինքնուրոյնութեան, անկախութեան արտայայտման երեւոյթներ: Եթէ Գրիգոր Տղայ եւ իր «գինակիցները» ոչ միայն չյաղթանակեցին, այլ եւ հալածուեցին (էջ 87), անոր համար էր՝ որ հայութիւնը որեւէ ճեղք չուզեց բանալ այդ ժամանակուան ըմբռնմամբ ինքնուրոյնութեան թուրին մէջ, որ անոր յաջորդելիք անխուսափելի հեղեղը գինքը չբռնէ ու չտառնի անինքնութեան մէջ:

Ուրախ ենք որ Մնացականեան կ'ընդունի Գրիգոր Տղայի ժամանակ ունենալը «հիսթորիոսփոփում», եւ հաւանաբար ի խորոց օրտէ ընդունելու Հայուն ինքնագիտակցութիւնը՝ լաւը վստահ զատելու: Բոլոր հին ու նոր Գրիգոր Տղաներ ի զուր ճաննպատակ պայմաններում միջնադարուն կամ այսօր կը ջանան հայկական պարզուկ «սկզբունքները» ստորադասել ժողովուրդներէ բարօրութեան եւ խաղաղութեան շահերին:

Հեղինակը ասկէ վերջ մանրակրկիտ վերլուծմամբ կը ներկայացնէ Գրիգոր Տղայի բանաստեղծական վաստակը: Հաճոյքով եւ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի Մնացականեան: Իր արժէքաւորումը համոզիչ եւ ընդունելի է, ընտիր առաջնորդ՝ Գրիգոր Տղայի բանաստեղծութեանց ծաղկաստանին մէջ յամենալու համար: Ել 175ի 4էսին կ'աւարտի դործին ուսումնասիրական բաժինը, եւ անկէ վերջ կը տրուին դանազան ձեռագիրներու գիտական համեմատութեամբ պատրաստուած Գրիգոր Տղայի բանաստեղծութեանց բնագիրները: Իսկ էլ 429ով կը սկսի ծանօթագրութեան մասը, ուր կը խօսուի իւրաքանչիւր ոտանաւորի վրայ, անոր մասին տալով հարկ եղած տպագրական եւ ձեռագրական ծանօթութիւններ:

«Ցանկեր»ով կը փակուի այս գնահատելի եւ արժէքաւոր աշխատութիւնը՝ որ մէկն է 1972ին Երեւան հրատարակուած կարեւորագոյն երկասիրութիւններէն:

Յ. ՔԻՐԻՏԵԱՆ

ԳԻՒԱՆ

ՀԱՅ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՊՐԱԿ Դ. ԳԵՂԱՐԳՈՒՆԻՔ

Կամոյի, Մարտունու եւ Վարդեմի շրջանները

Կազմեց

Ս. Գ. ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆ

Երեւան 1973, էջ 386 (բազմաթիւ մկարմերով), ընդամենը 528 էջ, 40, լաթակազմ:

Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի այս մեծարժէք եւ անփոխարինելի հատորը կու գայ աւելնալ Դիւան Վիմագրութեան նախապէս հրատարակուած երեք շատ կարեւոր եւ գնահատելի շարքին:

Հանգուցեալ Սեդրակ Բարխուդարեանի այս գործը կը հրատարակուի յետմահու, վաստակաւոր գիտնական Պրոֆ. Կարոյ Գ. Ղաֆաղարեանի ձեռնահաս խմբագրութեամբ: Վիմական յիշատա-

կարաններու այս բազմաշխատ հատորը գեղեցիկ եւ յաւերժական յուշարձան մըն է մեղուաշան Սեդրակ Բարխուդարեանի, որուն լուսանկարը կը զարդարէ հատորին սկիզբը:

Առաջաբան մը հարկ եղած տեղեկութիւնները կու տայ Գեղարքունիքի մասին (Ուրարտական Գնդակումի): Հողամասը, որ կը պարփակէ նաեւ Սեւանայ կղզին, մեզի հասցուցած է 1547 արձանագրութիւն, որոնցմէ միայն 248 հատը հրատարակուած էին նախապէս: Այս 1547ին մէջ չեն առնուած Սեւանայ կղզիին արձանագրութիւնները, որոնք ներառեալ պիտի ըլլան յաջորդ պրակին մէջ:

Նախ կը տրուին Նորադուզ (Նորատուս) յիշատակարանները, անոնց մասին կարեւոր ծանօթութիւններով: 996էն խաչքար մը տեղափոխուած է Երեւանի Պետական Պատմական թանգարանը:

Աշխատութիւնը կատարուած կ'երեւի խղճմտօքն, թէեւ երբեմն կան ուշադրութենէ վրիպած մանր թերացումներ: Թիւ 113 խաչքարը, որ բազմաթիւն վարպետ քարագործ Քիւրամ կազմողի խաչքար է, անթուական, սապէս ծանօթագրուած է. «Քիւրամ կազմողով որդուում է եւ մօտաւոր ժամանակը (այս խաչքարին) XVI դարի առաջին տարիները»: Ասիկա ճիշտ չէ. XVI դարի առաջին տարիները կ'ըլլան 1500-1510 թուականները, մինչ Քիւրամ կազմողի քանդակները 1582 թուականէն մինչեւ 1602 կ'երկարին, որով ծանօթութիւնը պէտք է սրբազրել XVII դարի առաջին տարիները:

Ել 49, կը սկսին «Կամոյ քաղաք (Նոր Բայազիտ, Գաւառ)»ի արձանագրութիւնները: Կը տրուի համառօտ ծանօթութիւն: Նշանակելի է պարագան անհետացած խաչքարերու եւ այլ արձանագրութեանց:

Ել 67, կը տրուի «Հայրաւան», անոր մասին կարեւոր ծանօթութիւններով: Իսկ էլ 84, «Բատիկեան»ի մասին: Ել 89 «Մարուխան»ի մասին: Ել 92 «Հացառատ»: Ել 97 «Կարմիր»: Ել 107 «Լանջաղբիւր»: Ել 108 «Արծուաբար»: Ել 109 «Գիւղատեղեր Մանուշարի Դաշտում»:

Ել 119 «Ներքին Աւուշալու»: Ել 134 «Լիճք»: Ել 146 «Վարդենիկ»: Ել 167 «Աստղածոր»: Ել 178 «Վաղաշէն»: Ել 180 «Ձուաբար»: Ել 188 «Թագադիւղ»: Ել 200 «Վերին Գետաշէն»: Ել 202 «Աղաթան»: Ել 205 «Մարտունի»: Ել 214 «Վերին Կղնուտ»: Ել 234 «Երանոս»: Ձարմանալի է որ այս գիւղին «ոչ հին եկեղեցիներ»... անհետացել են խաչքարեր, որոնցմէ մին մագնաւորաբար (թիւ 982) «մեծ եւ գեղաքանդակ, դրուած է եղել եկեղեցու ներսում... էլ այժմ չկան» (էլ 235): Երեւելի վրիպակ մը, առ ի չգոյ է վրիպակներու նշումին. թիւ 1015 խաչքարին «ԿԱՋՄԵՓԻ» սրբազրէ ԿԱՋՄԵՓԻ: Ել 241 «Ձորագիւղ»: Ել 251 «Փառականք»: Ել 263 «Ներքին Գետաշէն»:

Ել 289ով կը սկսի Բասարգեւարի շրջանը «Մաքինեաց Վանք»: Ել 297 «Գթաշէն - Գիւղատեղի»: Ել 301 «Կարճաղբիւր»: Ել 307 «Ձախրու», «Ձառքենդ», «Շիշկայա», «Դաշքենդ»: Ել 333 «Մեծ Մաղրա»: Խիստ վրդովեցուցիչ է հոս տրուած ծանօթութիւնը, ըստ որում «Մարտեանցը հաշուել է 107 կանգուն խաչքար (1895ին), եւ յանձնել գիւղի տանուտէրի հսկողութեանը, բայց այժմ դրանց թիւը մէկ տասնեակից չի անցում»: Նոյնքան վրդովեցուցիչ եւ զարմանալի է որ հին գերեզմանատունը, մինչեւ հիմա մնացած, Քրիստոսի 881 թուականէն խաչքարը (հոս արձանագրութիւն թիւ 1358) խիստ արժէքաւոր Գրիգոր Ատրենքսեհեանի անեղծ յիշատակարանով, չէ փոխադրուած Երեւանի Պետական Պատմական թանգարանը, կամ թէ էլ միմեծի բակը, ուր այժմ բազմաթիւ խաչքարեր փոխադրուած են ու կը պահուին: Ել 343 «Փոքր Մաղրա»: Ել 344 «Ակունք»: (Վրիպակ է հատուածի մէջ «նարերին», կարգա «Դարերին»): Ել 360 «Վասակաշէն»: Ել 367 «Ազատ Գիւղ»: Ել 372 «Ղամիշլու»: Ել 377 «Մովսէկ»: Ել 381 «Արդանիւ»: Ել 383 «Ջիւր»: Ել 384 «Շորժա», որով կ'աւարտի 1547 զանազան արձանագրութեանց օրինակութիւնը եւ պարզումը, գնահատելի աշխատանքով կատարուած:

էջ 387-ում կը սկսին լուսանկարներու տախտակները: Հոս կը տրուին միայն իւրաքանչիւր յուշարձանի արձանագրութեամբ մասը: Զարդաքանդակաւ խաչերու մասեր, որոնք պատահաբար կը տրուին արձանագրութեանց հետ, մեծ ախորժակ կը գրգռեն: Անշուշտ օր մը պիտի հրատարակուին խաչքարերու, արձանագրութեամբ կամ առանց արձանագրութեան, ընտիր լուսանկարներով նըկարագրիքներ: Ատիկա պիտի ըլլայ մեր մշակոյթին համար անփոխարինելի նըկաստ մը: Այդպէսով բոլորին մատչելի պիտի ըլլայ անուրանալի տաղանդ մեր խաչքարերը «կազմողներուն», նկարողներուն եւ քանդակողներուն: խաչքարերու զարդաձեւերը անհուն զանաւորան մըն են Հայ արուեստին, եւ ամբողջացուցիչ մէկ մասը մեր մանրանկարչութեան, ինքնուրոյն եւ զմայլելի: խաչքարերը զարմանալի երեւոյթ մըն են Հայ արուեստին մասնաշաղկապ, բացի կեդրոնական խաչքարերէն, եղապէս, քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ: Անոնց ծանօթացումը հրամայական պահանջ մըն է մեր արուեստի պատմութեան համար: Խիստ կսկծալի է անոնց լքուած վիճակը, հետզհետէ անոնց տաքսանորդութիւնը եւ անհետացումը: Բնական եւ մարդկային միջոցներով անոնց փճացումը: Պէտք է զանոնք իր արդարին անփոխարինելի գանձ, հարստութիւն, ձեռագիրներուն նման, հաւաքել, պահել, պահպանել: Օր մը, երբ այլեւս ուշ պիտի ըլլայ, մեր յաջորդները մեզ մեղաւոր պիտի նկատեն, ինչպէս որ մենք մեղաւոր կը նըկատենք մեր նախնիները՝ որ խնամով չեն պահած եւ մեզի չեն հասցուցած գոնէ փոքր մասը այն սրբազան ձեռագիրներէն, որոնք հպած էին Սահակի, Մեսրոպի, Կորիւնի, Խորենացիի, Սեդէի, Փարպեցու եւլն. եւլն. պաշտելի մատները: Այսօր ոչինչ մնացեր է մեզի մինչեւ իններորդ դար, ինչպէս որ շատ քիչ բան մնացեր է խաչքարերէն՝ նախ քան ձիւ. դար: Մեղք է: Ի սէր մեր սրբազան մշակոյթին՝ ձեռք զարնենք մեր խաչքարերու փրկութեան, գոնէ առ այժմ լուսանկարելով եւ հրատարակելով մին-

չեւ որ վաղը կարելի ըլլայ զանոնք հաւաքել ու պահպանել՝ թանգարաններու մէջ:

Հատորը իր զանազան ցանկերով եւ րախտապարտօրէն կը փակենք, խորունկ գոհունակութեամբ, իր անփոխարինելի նպաստ մը իր թանկագին աղբիւր հանդամանքով, մեր թէ՛ արուեստին եւ թէ՛ պատմա-բանասիրութեան համար:

Թ. ԲԻԻՐՏԵԱՆ

ՍՈՑԵԱԼ – ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ

Գրեց

Ս. Վ. ԲՈՒՆԱԶԵԱՆ

Երեւան 1973, էջ 320, 80, լաթակազմ:

Շահեկան աշխատութիւն մըն է Բուհականի այս ուսումնասիրութիւնը, փորձ մը՝ պարզաբանելու, ինչպէս որ կ'ըսուի Նախաբանին մէջ, «Կիլիկեան Հայկական պետութեան ներքին կեանքը»: Արդարեւ շատ գնահատելի նպատակ սակայն Կիլիկեան Հայկական պետութեան պատմութիւնը, դժբախտաբար, հակառակ շարք մը հին ու նոր մենագրութեանց, ոչ մէկ կերպով գոհացուցիչ է եւ հեռու լիակատար ըլլալէ: Դժուարութիւններէն մին անշուշտ Հայակիլիկոյ պատմական վայրերուն վրայ պեղումներ կատարուած չըլլալն է, բան մը որ Հայակիլիկոյ թէ՛ պատմութեան եւ թէ՛ աշխարհագրութեան հաստատահիմն ըլլալուն արգելք կ'ըլլայ: Ինչ որ ցարդ տրուած է մեզի՝ չփոքեցուցիչ է, մութ, անստորոգ, այն աստիճան որ նոյն իսկ Բուհական իր ներածութեան ըսկիզբն իսկ կը օտիպուի ինքիւն հակասել: Ել 5 կ'ըսէ. «Փաստերի հիման վրայ ժխտել ենք մի շարք քուրժուակամ պատմաբանների այն կարծիքը, որ Կիլիկեան Հայկական պետութեան փեռալակամ կարգերում հիմնականում տիրապետելիս է եղել արեւմտաեւրոպական էութեամբ, այսպէս կոչուած՝ ֆրանկա-

կան ֆեոդալիզմ, եւ մերժել ենք նրանց այն պնդումը՝ թէ Կիլիկեան Հայկական պետութեան ֆեոդալակամ յարաբերութիւնները օկիդք են առել, զարգացել եւ ձեւաւորուել արեւմտաեւրոպական կամ ֆրանկ պետութիւնների ներգործութեամբ»: Իսկ յաջորդ էջին կ'ըսուի. «Կիլիկիայի ֆեոդալակամ յարաբերութիւնների զարգացման միջավայրը լինելով բուն Հայաստանից դուրս, կրելով բիւզանդական եւ յատկապէս ֆրանկ պետութիւնների ֆեոդալակամ յարաբերութիւնների ազդեցութիւնը, ունեցել է որոշ առանձնայատկութիւններ»: Ատիկա հակասական է՝ երբ հեղինակը նպատակ ունի «ցոյց տալ այդ ազդեցութիւնների աստիճանն եւ բնոյթը», եւ ընթերցողը առնուազն չփոքութեան կը մատնէ:

Բուհական կը սիրէ «քուրժուակամ պատմաբաններ» ձեւը գործածել, որ սակայն անհիմն է: Կազմակերպեալ «քուրժուակամ պատմաբանութիւն» գոյութիւն չունի: Պատմաբանութիւնը սկզբունքով պատմաբանութիւն չ'ըլլար՝ երբ կը շնորհի անկողմնակալութենէն եւ «կողմ» կը փնտռէ: Անուրանալիօրէն մեր պատմաբանութեան մէջ կան «հակումնաւոր» պատմութիւններ, սակայն ատոնք գրուած են ո'չ թէ կազմակերպեալ «կրօնամիտ», «քուրժուակամ», «ազգայնական» եւայլն կուսակցութիւններէ, այլ գրուել իւրաքանչիւր պատմագրի իր ժամանակուան եւ իր անձնական «հակումներէն» եւ ո'չ թէ որոշ, կազմակերպեալ, պարտադրեալ կուսակցութենէ: Մենք բնական է մասնաւորաբար հայ պատմութեամբ եւ պատմաբանութեամբ. նախահամայնալար չըջանին զբաղողներուն մասին է որ կը խօսինք: Մենք կը խորհինք որ օրինակի համար Նիզնի, Պորենացի, Զաւենի, Ալիւան կամ Օրմանեան «քուրժուակամ» ՊԱՏՄԱՐԱՆՆԵՐ կոչելը տղայամտութիւն է, թէեւ անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր նախընտրած ուղղութեամբ, սակայն ազատօրէն գրած է: Ազատօրէն ըսինք, որովհետեւ այլապէս՝ պարտադրուած չէին գրելու: Ինչ որ է, թող մեզի ներուի այս մէջը բերման համար:

Համաձայն ենք Բուհականի, երբ թուարկելէ վերջ լաւագոյն հայ եւ օտար աշխատութիւնները, զանոնք արդիական պատմաբանութեան համար անբաւարար կը նկատէ: Նոյն ատեն կը յիշէ աղբիւրներ՝ որոնց գոյութիւնը չի հաստատուի: Օրինակ, կը գրէ որ «1945–1955, 1958 թթ. ՀԱՆԴԵՍ ՄԱՍՕՐԵԱՅՈՒՄ տըպուած» Հ. Ակինեանի կողմից վերջերս յայտնաբերուած ձեռագրերի յիշատակարանները, որոնք առաջին անգամ տըպուած են վերոյիշեալ համարներում» (էջ 10–7, Ծանօթ. 45): Հոն նորայայտ ձեռագրերի յիշատակարաններ Հ. Ակինեանէ հրատարակուած կը հանդիպինք միայն 1948ին, Ականց կամ Ակինի Վանքի մէջ քանի մը հատ: Իսկ էջ 18 ինքի կը վերագրուի «Կիլիկեան դրամների ուսումնասիրութեամբ» զբաղող, որ ճիշդ չէ: Իսկ քիչ վերջ զբաղելով Կիլիկեան իրաւագիրութեամբ՝ երբեք չի յիշեր նախա-Սմբատեան «Անտիոքի Ասիոյներ»-ում հրատարակութիւնը, եւայլն:

Էջ 29-ում կը սկսի Ա. զլուխը, «Համառոտ անհնար կ'ըլլիկիայի Հայկական Պետութեան 12–13րդ դդ. քաղաքական պատմութեան»: Համառոտ պատմութիւնը սակայն քիչ մը շատ «համառոտ» է: Բնաւ տեղ չէ տրուած Հայ-Սելջուկ յարաբերութեանց, թէեւ երեքուկէս էջ տրուել է Հայ-Մոնղոլ յարաբերութեան: Բուհական ուրիշներու պէս, որոնք ըզրաղած են բացատրելու Հայակիլիկոյ եւ Պապին յարաբերութիւնները, գրեթէ միաձայն նոյն յանկերգը ունի, այսինքն թէ Հայակիլիկոյ պետականութիւնը Պապին կը դիմէր՝ անոր շնորհիւ Հայակիլիկոյ անկախութիւնը զինուորապէս ապահովելու համար միայն: Մենք կը խորհինք որ ատիկա հեշտին կերպ մըն է եղածին քարդ նպատակը բացաւորելու համար: Պէտք չէ մոռնալ որ Հոռոմի հետ Հայակիլիկոյ յարաբերութեան կարեւորագոյն պատճառներէն մին պիտի ըլլար՝ թոյլատուութիւն ձեռք բերել Հայ առեւտրականներուն եւ հայ առեւտուրին ազատ ելումուտքին ի նըկաստ, բոլոր Եւրոպայի սահմաններուն մէջ: Առանց այդ բարեացակամ արտո-